

מבוא

הקורא העברי המגלה עניין בקורות העת העתיקה מכיר מן הסתם את האמורי כאחד מעמי כנען שמהם כבשו בני ישראל את הארץ המובטחת. המעיין במקורות המקראיים לא יתקשה להבחין, כי אף על פי שהמקרא משתמש תמיד בשם "האמורי" בצורת היחיד, אין מדובר בעם מגובש היושב באזור אחד, אלא בכמה קבוצות שחיו באזורים שונים. לגבי ארצו של סיחון, "מִלְךְ הָאֲמֹרִי" (במדבר כא, כא), נאמר: "כִּי אֶרְנוֹן גְּבוּל מוֹאָב בֵּין מוֹאָב וּבֵין הָאֲמֹרִי" (שם, יג). נחל ארנון, כיום ואדי אל-מוג'יב הנשפך אל ים המלח ממזרח (מול עין גדי), מרוחק כ-150 ק"מ מִקְדָּשׁ בְּרַנֵּעַ – עין אל-קדיראת בצפון מזרח סיני, בקרבת ניצנה – שבהגיעם אליו נאמר לבני ישראל: "בְּאֵתֶם עַד הַר הָאֲמֹרִי" (דברים א, כ). בפרשת קרב גבעון, שבו נלחמו בני ישראל בהנהגת יהושע בן נון נגד מלכי ירושלים, חברון, ירמות, לכיש ועגלון, נזכרים המלכים הללו בתור "חֲמִשָּׁת מְלָכֵי הָאֲמֹרִי" (יהושע י, ה). בתיאור הארץ הנשארת, שלא נכבשה עדיין במות יהושע, נזכרת "כָּל-אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וּמְעָרָה אֲשֶׁר לְצִידְנִים עַד אֶפְקָה עַד גְּבוּל הָאֲמֹרִי" לצד "הָאֶרֶץ הַגְּבֻלִי וְכָל-הַלְּבָנוֹן מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ" (יהושע יג, ד-ה). בתחילת ספר שופטים נאמר: "וַיִּלְחָצוּ הָאֲמֹרִי אֶת בְּנֵי דָן הַהֵרָה כִּי לֹא נָתְנוּ לָרֶדֶת לְעַמָּק. וַיֹּאֲלֵ הָאֲמֹרִי לְשִׁבְתָּ בְּהַר חָרָס בְּאֵילֹן וּבְשֻׁעֲלָבִים" (שופטים א, לד-לה). בדברי התוכחה של יחזקאל לירושלים מטיח הנביא בפניה את ייחוסה הנחות: "אֲבִיךָ הָאֲמֹרִי וְאִמֶּךָ חֲתִית" (יחזקאל טז, ג).

די בסקירה קצרה זו כדי להבהיר שהמונח "אמורי" משמש במקרא לציון אחת האוכלוסיות הקדומות של כנען, שזיקתה אל הארץ אינה מוגבלת לחלק מסוים שלה.¹ למעשה, ראשיתו של המונח "אמורי" קדומה בכאלף שנים להתיישבות בני ישראל בכנען – בין אם הגיעו בני ישראל לכנען כפולשים מבחוץ, ובין אם היו קבוצה של תושבי הארץ הילידים, שהתברלו מסיבות דתיות או חברתיות מהקבוצות האחרות.²

¹ ג'ון ון סטרס הציע לראות בשימוש שעושה המקרא בשמות הייחוס "אמורי" ו"חתי" הסתמכות על השימוש בכתובות מלכי אשור בשמות הגיאוגרפיים שמהם נגזרו המונחים הללו, *Hatti Amurru*, לציון כולל של האזור המיושב שבין נהר הפרת לים התיכון (ון סטרס 1972, עמ' 65-66). מרדכי כוגן חלק על פירושו של ון סטרס למונח *Hatti* בכתובות מלכי אשור והצביע על כך שמונח זה ציין מלכתחילה את האימפריה החתית שמרכזה באנטוליה, ואת ארצות צפון סוריה שהמשיכו את המורשת המדינית והתרבותית של האימפריה החתית אחרי חורבנה סביב 1200 לפנה"ס (כוגן 2002). אך דברי ון סטרס מכוונים לשימוש במונח *Hatti* דווקא בכתובות המאוחרות של מלכי אשור, מהמאה ה-7 לפנה"ס, שבהן מתייחס המונח הזה גם לאזורים שונים לאורך החוף המזרחי של הים התיכון, בארץ-ישראל ובעבר-הירדן המזרחי (ראו באג 2007, עמ' 100).

² לדיון ערכני בשאלת מוצא בני ישראל והתפיסות המובאות במקרא בעניין זה, ראו ואזנה תשס"ח.

במסופוטמיה, הארץ שבין נהרות הפרת והחידקל (עיראק ומזרח סוריה המודרנית), מציינות תעודות שנכתבו בכתב היתדות על-גבי לוחות טין, כבר באלף השלישי לפנה"ס, שני מונחים: *Amurrum* בשפה האכדית (שהיא שפה שמית) ו-*mar.tu* בשפה השומרית, שפת תושביה הקדומים של מסופוטמיה הדרומית.³ המונח *mar.tu* ציין מלכתחילה חבל ארץ כלשהו בסוריה, ממערב לנהר הפרת, כפי שעולה מתעודות מהמאה ה-24 לפנה"ס שהתגלו בעיר אַבְּלָה (Ebla), כיום תל מַרְדִּיח', כ-55 ק"מ דרום מערבית לחלב.⁴ אפשר שארץ זו היא שהייתה מקור שמו של כיוון המערב בשתי השפות העתיקות של מסופוטמיה: *mar.tu* בשומרית, ו-*Amurrum* באכדית. מאידך גיסא, המונח *Amurrum* עם סיומת הייחוס (*Amurrûm*) הוא כנראה המקור למונח המקראי אַמּוּרִי, אף כי המונח המקראי משמש, כאמור, בהקשרים גיאוגרפיים שונים מן המונח האכדי.⁵

בתקופת השושלת השלישית של אור – השושלת ששלטה, מעיר בירתה אור (Ur), בכל שטחי מסופוטמיה, ואף בכמה אזורים סמוכים לה, בשנים 2102-1995 לפנה"ס – ציין המונח *mar.tu* את תושביו של אזור מסוים בסוריה.⁶ מאידך גיסא ציין אותו מונח גם אזור גיאוגרפי כלשהו מצפון-מזרח לנהר החידקל, בקרבת יובלו המזרחי, נהר הַדִּיאָלָה.⁷ אפשר שמדובר באזור שתושביו היגרו ממערב, משטחי סוריה, אם כי הדבר אינו ודאי. נוסף על כך, כ-600 שנות פרטיים של בני אדם המכונים אַמּוּרִים (*mar.tu*) נזכרים בתקופת השושלת השלישית של אור בהקשר לחייהן הפנימיים של ערים מסופוטמיות שונות.⁸ עד כמה שעולה מן התעודות, אנשים אלה היו חלק מאוכלוסיית הערים שנכללו בממלכת אור הגדולה. למעשה, אין הבדל בולט בין תפקידיהם המשתקפים בתעודות לתפקידי האנשים שאינם מכונים אַמּוּרִים.

³ לסימנים רבים בכתב היתדות המסופוטמי יש קריאות אפשריות שונות, ויש חוקרים המתעתקים את צירוף הסימנים *mar.tu* כ-*mar.dú*, או אף *gar.dú* (ראו אטינדה 2011).

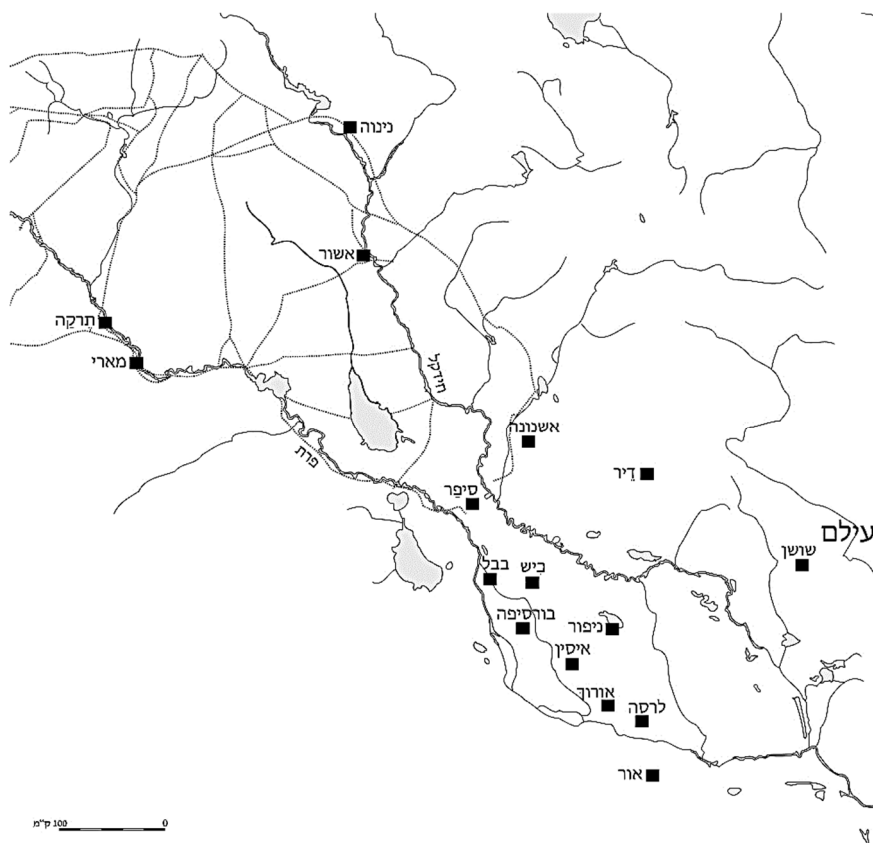
⁴ ארקי 1985; פטינטו 1995; דה בור 2014, עמ' 21.

⁵ ספייזר תשמ"ב, עמ' 103-106. לאור ההקבלה בין המונח השומרי *mar.tu* והמונחים האכדיים *Amurrum/Amurrûm*, נתייחס להלן לכל בני האדם והקבוצות המכונים במונחים הללו במקורות המסופוטמיים בתור אַמּוּרִים.

⁶ אואן 1992, עמ' 113-114; אואן 1995, עמ' 219. השושלת השלישית של אור מכונה כך במחקר המודרני מכיוון שמלכיה, השייכים לכמה דורות של משפחה אחת, הם הקבוצה השלישית של מלכי העיר אור הנזכרים ברשימת המלכים השומרית (שתי הקבוצות הראשונות של מלכי אור הנזכרים ברשימה שייכות לתקופה שסביב 2500 לפנה"ס). תאריכי שלטון השושלות והמלכים השונים במסופוטמיה בסוף האלף השלישי ובמחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס מובאים לפי שיטת הכרונולוגיה התיכונה-נמוכה, שלביסוסה מוקדש פרק 4.

⁷ ליברמן 1968-1969, עמ' 55-56; בוליו 2005, עמ' 39-40; מרקזי 2006, עמ' 11-14; מיכאלובסקי 2011, עמ' 103-105. לדעתו של זלאברגר 2007, עמ' 446-449, "ארץ *mar.tu*" היא אזור גיאוגרפי רחב יותר, שהשתרע הן ממזרח והן ממערב לחידקל.

⁸ 309 שמות כאלה נסקרו במחקרו של בוצ'לאטי 1966 (למספר הכולל של השמות ראו שם, עמ' 100). לדברי מיכאלובסקי 2011, עמ' 110, יש להכפיל את המספר הזה לאור התעודות שפורסמו מאז מחקרו של בוצ'לאטי.

מפה 1. הערים המרכזיות של מסופוטמיה בתקופת השושלת השלישית של אור

אבחנה תרבותית משמעותית במיוחד בין האמורים לתושבים אחרים של הערים המסופוטמיות משתקפת בשפתם. בעוד שהשפה האכדית נמנית עם הענף המזרחי של משפחת השפות השמיות, השפות והניבים שדוברו במרחב שבין הפרת לים התיכון שייכים לענף המערבי של השפות השמיות. בתקופה שאחרי קץ השושלת השלישית של אור כינו תושבי מסופוטמיה את מכלול הניבים והשפות שדוברו בפי האמורים בשם השפה האמורית.⁹ אמנם בשפה הזאת לא נכתבו תעודות כלשהן, לא רק במסופוטמיה אלא גם במרחב שממערב לפרת, אך אפשר להכיר אותה מן השמות הפרטיים הרבים של בני אדם הנזכרים באלפי תעודות בכתב היתדות המסופוטמי.

⁹ למקורות מסופוטמיים המזכירים את השפה האמורית, ראו ציגלר ושרפן 2007. בפועל לא הייתה זו כנראה שפה אחת, אלא מכלול ניבים שחלקו כמה תכונות משותפות; חלקם היו קרובים יותר לשפה האכדית הכתובה וחלקם רחוקים ממנה (ראו דוראן 2012).

אותם שמות פרטיים מכילים רכיבים האופייניים לענף המערבי של משפחת השפות השמיות ולא לענף המזרחי שלה.¹⁰ רכיבים אלה יכולים להיות מילים שתפוצתן מוגבלת לענף המערבי של השפות השמיות, וכן תופעות פונטיות וצורניים דקדוקיים האופייניים לענף הזה. כך, בשם *Yantin-Erah* " (אֶל) הירח נתן" מופיעים הן הפועל נת"ן עם תחילית גוף הנסתר *ya-* (לעומת האכדית, שבה אותו פועל נגזר מהשורש נד"ן ותחילית גוף הנסתר היא *i-*), והן שם העצם *(Y)ērah* כשמו של אל הירח (לעומת שמו של אל הירח באכדית: *Sîn*).¹¹ שמות אכדיים בעלי אותה משמעות הם, למשל, *Iddin-Sîn* (שם אחד הפקידים של רים-סין א' מלך לרסה, 1755-1814 לפנה"ס), או *Sîn-iddinam*, מלך לרסה כשלושים שנה לפני רים-סין א'.¹² סימן היכר נוסף של השמות השמיים-מערביים הוא שימוש במונחים מיוחדים לציון קרובי משפחה שאינם בני משפחתו הגרעינית של אדם, כמו בשם *Ḥammu-rāpi*, שמו של מלך בבל שהותיר אחריו את אסטלת החוקים המפורסמת, המכיל את הרכיב *'ammu* "סב, אב קדמון".¹³

¹⁰ אוסף מקיף של השמות הפרטיים שהם בעלי רכיבים שמיים-מערביים בתעודות מתקופת השושלת השלישית של אור ומן המחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס פורסם עלידי גלב 1980. דיון במאפיינים הדקדוקיים של השמות הללו ובאוצר המילים המשתקף בהם פורסם עלידי שטרק 2000 (וראו גם את הביקורות על ספרו של שטרק שפורסמו עלידי טרופר 2000; פרוינדינסקי 2001; קנודסן 2002; שרפן 2005-2006). לסיכום הממצא העולה מן הדיון בשמות השמיים-מערביים, ראו שטרק 2011. סקירה קצרה יותר של דקדוק השמות השמיים-מערביים בתעודות מסופוטמיות מסוף האלף השלישי ומהמחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס פורסמה עלידי קנודסן 1991. לדיון בויקה המיוחדת בין אוצר המילים המשתקף באותם שמות ובין אוצר המילים של השפות מהענף השמי הצפון-מערבי – תתיקבוצה של הענף השמי המערבי – ראו קנודסן 2004. קנודסן מצא קרבה מיוחדת בין אוצר המילים המשתקף בשמות האמוריים לאוצר המילים של העברית המקראית, אך גם קרבה של ממש לאוצר המילים של שפות שמיות צפון-מערביות אחרות: האוגריתית והארמית (קנודסן 2004, עמ' 327; והשוו בודי 2014, עמ' 399-401). ההצעות למצוא בשמות האמוריים את אזכורו של אלוהי ישראל (יהוה), כגון ההצעה שהועלתה לאחרונה על-ידי בודי 2014, עמ' 398, אינן מבוססות – ראו שטרק 1999.

¹¹ לשם *Yantin-Erah (Ia-an-ti-in-E-ra-ah)*, ראו שטרק 2000, עמ' 189, סעיף 2.83. יש לשים לב לכך שעיצורים גרוניים שונים מצוינים בכתב היתדות עלידי העיצור הענבלי ח' (*h*). הסיבה לכך היא שמכל העיצורים הגרוניים והענבליים שימרה האכדית רק את העיצור ח', וכן את הסותם הסדקי א ( ) במעבר בין תנועות. דרך סדירה לציון הסותם הסדקי התפתחה באכדית רק במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס, ובתקופה הנסקרת בספר זה השתמשו הסופרים המסופוטמיים בסימנים שנועדו לציין את העיצור ח' על-מנת לציין את כל העיצורים הגרוניים והענבליים בשמות השמיים-מערביים. הכתיב *-E-ra-ah* מצביע על המעטק הפונטי $ya > \bar{e}$, האופייני לשמות אמוריים. אמנם שם עצם כללי משותף מוצא עם "יָרַח" בעברית קיים גם באכדית: *warḥum*; אך אין זה שמו של אל הירח, היכול להעניק לאדם צאצא.

¹² לכתובת של אידין-סין (הפקיד של רים-סין א') ושל סינ-אידינם מלך לרסה, ראו פריין 1990, עמ' 179-157 (מס' E4.2.9.1-15), 312-313 (מס' E4.2.14.2015). בשם *Sîn-iddinam* מופיעה צורת הפועל הנטויה בסוף המשפט, כנהוג באכדית, אך הכלל הזה אינו מתקיים תמיד בשמות הפרטיים (כפי שמעיד השם *Iddin-Sîn*).

¹³ לכתב *ḥammu* עבור הרכיב *'ammu* השוו לעיל, הערה 11. לשימוש הרכיב *'ammu* במשמעות "סב, אב קדמון" בשמות שמיים-מערביים מהאלף השני לפנה"ס, ראו דוראן 2008, עמ' 303;

השימוש הזה מעיד על חשיבות המשפחה המורחבת במבנה החברתי של האוכלוסיות שדיברו בשפות השמיות-מערביות.

בתעודות המנהליות מתקופת השושלת השלישית של אור נשאו רק כ-40% מכלל האנשים המכונים אָמורים שמות השייכים מבחינה לשונית לענף המערבי של משפחת השפות השמיות. כ-20% מהאנשים המכונים אָמורים בתעודות המנהליות נשאו שמות שומריים, וכ-15% נשאו שמות אכדיים.¹⁴ פירוש הדבר הוא שהסופרים המסופוטמיים שכתבו את התעודות הגדירו בתור אָמורים יותר בני אדם משהחוקרים המודרניים מסוגלים להגדיר על-סמך הניתוח הלשוני של שמותיהם. המפתח להבנת אי ההתאמה הזאת טמון בכך שרבים מן האָמורים, אשר הגיעו למסופוטמיה הדרומית, התערו היטב בתרבות המקומית והעניקו לילדיהם שמות אכדיים לכל דבר ועניין. עם זאת, תושבי המקום עדיין ידעו שפלוגי או אלמוני הוא ממוצא אָמורי, וכך הוא כונה בתעודות.

מספר התעודות המנהליות מתקופת השושלת השלישית של אור, המצינות אנשים ספציפיים בתור אָמורים, הוא כ-900 – 1.2% בערך מכלל התעודות המנהליות מאותה תקופה שפורסמו עד כה.¹⁵ לכן קשה להניח שהאָמורים מילאו תפקיד משמעותי בחייהן הפנימיים של הערים המסופוטמיות בתקופה זו. המצב באזורים הלא-עירוניים של מסופוטמיה, אזורי הסָפָר שבהם חיו קהילות נודדות או נודדות בחלקן, היה ללא ספק אחר: שם היה המרכיב האתני האמורי משמעותי יותר, אלא שעל אזורים אלה יש לנו תיעוד מועט מאוד.

דוראן 2012, עמ' 173. שמו של מלך בבל (ושל בני אדם אחרים שנשאו אותו שם) נכתב בדרך כלל *Ha-am-mu-ra-bi* (ראו שטרק 2000, עמ' 207, סעיף 2.101). אך את הסימן *bi* בכתב היתדות אפשר גם לקרוא *pi* (הסימן השני מבין סימני היתדות המציינים את ההברה *[pi]*, לפי מניין הסימנים המקובל בקרב החוקרים המודרניים). לכן, במשך זמן רב לא היה ברור האם הרכיב השני בשמו של מלך בבל הוא *rabi* "גדול" או *rāpi* "רופא". אולם בכמה תעודות מהעיר לרסה, אחרי כיבושה בידי מלך בבל, מופיע שמו בכתיבים *Ha-am-mu-ra-pi* *Am-mu-ra-pi* (שטרק 1999, עמ' 659-660). כתיבים אלה, מימי חייו של מלך בבל עצמו, מבהירים כי הרכיב השני בשמו הוא *rāpi* "רופא" (ראיות נוספות לכך נאספו במחקרו של שטרק 1999). מתוך שאיפה להיצמד לכתיב השמות בכתב היתדות המסופוטמי, נציין את שמו של מלך בבל בתור *ר'מֹרָפִי* (כנגד הכתיב ח'מורבי המקובל בספרות המחקר הישנה יותר).

¹⁴ כך לפי הסטטיסטיקה המובאת עלידי בוצ'לאטי 1966, עמ' 100. פרסום תעודות חדשות בשנים שחלפו מאז מחקרו של בוצ'לאטי לא שינה את הסטטיסטיקה הזאת שינוי של ממש. יש להביא בחשבון את עובדת קיומה של קרבה לשונית משמעותית בין האכדית ובין השפות השמיות המערביות, ולכן במקרים רבים – כ-9% מכלל שמות האנשים המוזכרים כאָמורים – לא ברור האם מדובר בשם שמיימערבי או אכדי. אם מניחים שכל השמות המפוקפקים הם שמיימערביים, עולה שיעור השמות השמיימערביים בקרב האָמורים לכ-50%.

¹⁵ בוצ'לאטי ציין במחקרו 463 תעודות שונות המזכירות אָמורים בשמותיהם; בחלק מהמקרים אדם אחד נזכר בכמה תעודות (בוצ'לאטי 1966, עמ' 100). אם נכפיל את המספר הזה על-מנת לשקף את התעודות שפורסמו מאז מחקרו של בוצ'לאטי, נגיע לכ-900 תעודות. מספר התעודות המנהליות מתקופת השושלת השלישית של אור שפורסמו עד עתה עומד על כ-74,000 (מולינה 2008, עמ' 20).

מנגד, מקורות ספרותיים המתארים היבטים שונים מחיי ממלכת אור מאפשרים לנו להעריך מבט על חייהן של אוכלוסיות האמורים מחוץ לגבולות הממלכה. כתובת אחת של המלך שוֹסִין (Šū-Sîn, 2019-2027 לפנה"ס) מתארת את האמורים כ"אנשים נודדים, בעלי מחשבות פראיות"¹⁶. כתובת אחרת של שוֹסִין מזכירה אותו כמי ש"בנה את חומת האמורים" (מרחיקת) (שבטי) התידנום' והשיב את רגלי האמורים לארצם"¹⁷. בניית החומה החלה עוד בימי שולגִי, אביו או סבו של שוֹסִין (2037-2084, Šulgi), לפנה"ס)¹⁸. אפשר שלא הייתה זו חומה רצופה, אלא שורת מבצרים שנועדו להגן על ממלכת אור מפלישות מכיוון צפון וצפון-מזרח.¹⁹ אזכורים של בניית החומה מופיעים גם ביצירות ספרותיות המנוסחות כמכתבים שנשלחו למלכי השושלת השלישית של אור על-ידי פקידיהם, וכתשובות המלכים למכתבים שהופנו אליהם (יצירות אלה הועתקו על-ידי תלמידים בבתי ספר לסופרים מאות שנים אחרי נפילת השושלת).²⁰ למרות שהחומה נועדה להרחיק את אוכלוסיית האמורים (או חלק מסוים ממנה, קרי את שבטי התידנום) מתחומי ממלכת אור, יש עדות לכך שחלק מאוכלוסיית התידנום

¹⁶ פריין 1997, עמ' 299, מס' E3/2.1.4.1, טור v, שורות 25-26. את הציורף השומרי *lú ḫa.lam.ma* שפירושו "אנשים נודדים", ניתן להבין גם במשמעות "אנשים רעים" (ראו מיכאלובסקי 2011, עמ' 84, הערה 4). אם נכונה השלמת פריין לשורה אחרת באותה כתובת של שוֹסִין: *lú [še nu]-zu* "אנשים" (ש)אינם] יודעים [תבואה]" (טור v, שורה 27), יש בכך ביטוי נוסף לתפיסת אנשי *mar.tu* כנוודים.

¹⁷ פריין 1997, עמ' 328, מס' E3/2.1.4.17, שורות 20-26. תידנום (*Tidnum*) הוא שמה של קבוצה מסוימת מתוך אוכלוסיות האמורים ושל אזור מחייתה של אותה קבוצה (ראו מרקוזי 2006, עמ' 19-11; מיכאלובסקי 2011, עמ' 111-121; דה בור 2014, עמ' 24-25; וסרמן 2018).

¹⁸ ראו מיכאלובסקי 2011, עמ' 137, ושם ספרות קודמת.

¹⁹ מאידך, במדבר הסורי, ק"מ 75-130 מזורחית לערים המודרניות חומס וחמה, התגלו שרידי חומה באורך כ-220 ק"מ, רציפה כמעט למלוא אורכה, שנבנתה בסוף תקופת הברונזה הקדומה (2400-2000 לפנה"ס בערך) ונועדה כנראה לסמן את הגבול בין הארץ הנושבת ממערב לחומה לתחום מחייתם של נוודי המדבר הסורי ממזרח לה. בקו החומה לא התגלו מצודות, למעט יוצא אחד מן הכלל בקצה הצפוני, וגובהה המרבי לא עלה כנראה על 1-1.5 מ' (זייה 2009). מדובר, אם כן, בחומה שקבוצת אנשים יכלה לעבור אותה במאמץ קטן בלבד, אך לא הייתה אפשרות ממשית לעבור אותה עם עדרי צאן, ששימשו מקור מחייתם העיקרי של אוכלוסיות הנוודים במזרח הקרוב הקדום. אם ניתן להסיק מחומה סורית זו על "חומת האמורים" שבנו שולגִי ושוֹסִין, אזי החומה שבנו מלכי אור נועדה לתיחום תנועות האמורים עם עדריהם בעתות שלום יותר משיא נועדה להגנה מפני פלישות אלימות מצדם (זלאברגר 2009, עמ' 32).

²⁰ המכתבים הספרותיים המיוחסים למלכי השושלת השלישית של אור ולפקידיהם פורסמו לאחרונה, במהדורה מפורטת ומבוארת, על-ידי מיכאלובסקי 2011. מיכאלובסקי כלל במהדורתו גם מבוא נרחב, שבו הוא דן ברקעם הספרותי וההיסטורי של המכתבים הללו (לפרשת בנייתה של "חומת האמורים" ראו שם, עמ' 122-169). לדיונים נוספים בנוגע לחומה זו, ראו זלאברגר 2009; שרפן 2017.

דווקא סייע בבניית החומה.²¹ בפועל, כנראה, נחלקה אוכלוסיית התידנום – כמו גם אוכלוסיות אחרות של האמורים – לשבטים שונים, שחלקם נלחמו בשלטון המרכזי של אור וחלקם שיתפו אתו פעולה, לפי נסיבות הזמן והמקום.

הפילוג הפנימי בקרב אוכלוסיות האמורים יש בו כדי להסביר את תפקידיהן בנפילת השושלת השלישית של אור. מצד אחד, מכתב ספרותי הכתוב בשפה השומרית והמיוחס לאישבי־אָרָה (Išbi-Era), קצין בכיר של אחרון מלכי השושלת, איב־סיין (Ibbi-Sîn, 1995-2018 לפנה"ס), מציין את האמורים בתור אויב: "דבר נודע (לי על) כניסת האמורים העוינים אל תוך גבולך. את כל התבואה, שבעים ושניים אלף כור שעורה, הכנסתי ל(עיר) איסין. כעת, כל האמורים נכנסו לארץ (ו)תפסו את האסמים הגדולים".²² מצד שני, במכתב ספרותי אחר בשומרית, המיוחס לאיב־סיין עצמו, לאחר שאישבי־אָרָה מרד בו ותפס את השלטון באיסין, כותב המלך: "כעת, האל אָנְלִיל העיר לעזרתי את האמורים מן ההר. הם יסלקו את העֵלִלִים ויתפסו את אישבי־אָרָה על־מנת להשיב את הארץ למקומה".²³ בתקופה שבה פקדה חולשה פוליטית פנימית את השושלת השלישית של אור, פלשו חלק מאוכלוסיות האמורים בכוח לממלכתה, וחלק אחר שיתפו פעולה עם איב־סיין, אולי בתור שכירי חרב.²⁴ ואולי יותר משיש לראות כאן פלישה מבחוץ יש להבין שהאמורים, אשר היו כבר בארץ, החלו למלא את הוואקום הפוליטי שנוצר עם התמוטטות השלטון המרכזי באור. מגורם שולי הופכים האמורים, עם נפילת השושלת השלישית של אור, לגורם פוליטי דומיננטי. הדומיננטיות שלהם באה לידי ביטוי בין השאר בתחום הצבאי. כך, למשל, מפקדים שהשתייכו לדרג גבוה בצבאותיהן של הממלכות המסופוטמיות כונו (UGULA *šāpir Amurri* (MAR.TU "מפקד האמורים" או *rabi Amurri* (GAL MAR.TU, "ראש האמורים", תואר שנשמר גם כאשר היחידות שעליהן פיקדו כבר לא היו בהכרח מורכבות מאמורים.²⁵

כך או כך, עם קץ מלכות איב־סיין התפצל אזור דרום מסופוטמיה, שהיה מאוחד כמאה שנה תחת שלטון השושלת השלישית של אור, לכמה ממלכות. גם באזורים שהיו מחוץ לתחום שליטתה הישירה של ממלכת אור, בצפון מסופוטמיה ובסוריה, קמו ממלכות עצמאיות. לפחות חלק מן הממלכות החדשות – הן בדרום מסופוטמיה, הן

²¹ ביצירה ספרותית המנוסחת כמכתב של שולגי לאחד מפקידי, פוזור־שולגי (Puzur-Šulgi), כותב המלך, בהקשר של בניית החומה: "כעת, אנשי תידנום שבו אלי (לעזרתי) מן ההר" (מיכאלובסקי 2011, עמ' 366-365, מס' 14.1a, שורה 19).

²² מיכאלובסקי 2011, עמ' 416-418, מס' 21, שורות 7-10.

²³ מיכאלובסקי 2011, עמ' 464, מס' 24(A), שורות 32-34. הטקסט הזה, המנוסח כמכתב של איב־סיין אל פוזור־נומושֶדָה (Puzur-Numušda), מושל העיר פֶּלֶוּ, מתורגם במלואו להלן.

²⁴ התיאוריה שלפיה חלק מאוכלוסיות האמורים שירתו את מלכי השושלת השלישית של אור כשכירי חרב הועלתה עלידי ויקס 1985, והתקבלה עלידי וייטינג 1995, עמ' 1234; מיכאלובסקי 2011, עמ' 109, הערה 46. לדעה מנוגדת ראו שרפן 2004, עמ' 57, הערה 134.

²⁵ אברהמי 1998; סטול 2004, עמ' 805-807; שרפן 2004, עמ' 282; שרפן 2015, עמ' 41; דה בור 2014, עמ' 186-187.

בצפונה, ובוודאי בסוריה – נשלטו על-ידי שושלות שמלכיהן נשאו שמות שמיים-מערביים, או ביטאו באופן אחר את זיקתם לאוכלוסייה האמורית. חלק מן הממלכות הללו הצליחו, בתקופות מסוימות, להשתלט על הממלכות השכנות ולהפוך למעצמות אזוריות למשך דור אחד או יותר. המעצמה שהתקיימה זמן רב יותר מהאחרות הייתה ממלכת בבל, החל ממלכות ח'מוֹרְפִי (Hammurapi, 1742-1784 לפנה"ס), המוכר לקורא המודרני בעיקר בזכות אוסף חוקיו.²⁶ שושלתו של ח'מוֹרְפִי היא זו שהפכה את בבל למרכז המדיני החשוב ביותר של דרום מסופוטמיה, ועל כן מקובל בקרב החוקרים לכנותה **השושלת הראשונה של בבל**. בזיכרון ההיסטורי של תושבי מסופוטמיה עצמם, תקופת שלטונה של שושלת זו – ולמעשה, כל התקופה בין השושלת השלישית של אור ובין השושלת הפְּשִׁית שהשתלטה על בבל עם קץ שלטון צאצאי ח'מוֹרְפִי – נתפסה כ"שושלת האמורים" (*palû Amurri*).²⁷ גם במחקר המודרני מכונה התקופה מראשית המאה ה-20 עד ראשית המאה ה-16 לפנה"ס בהיסטוריה המסופוטמית **התקופה הבבלית העתיקה** (The Old Babylonian Period), אף על פי שממלכת בבל הפכה לגורם המדיני הבולט ביותר במסופוטמיה רק בימי ח'מוֹרְפִי וצאצאיו.

אחרון צאצאי ח'מוֹרְפִי שישב על כס המלוכה של בבל, סַמְסוּדִי־תַנְנָה (Samsu-Ditāna, 1587-1617 לפנה"ס), הודח מכיסאו בעת פלישתו של מורְשִׁלִי א' מלך חֶת לבבל.²⁸ המונח *Amurru* המשיך לשמש בשפה האכדית לציון המרחב שממערב לפרת, וכיוון המערב באופן כללי יותר, עד האלף הראשון לפנה"ס.²⁹ השם "אמורי" במקרא נגזר כנראה מהשימוש הזה, ונשען על מסורת בת יותר מאלף שנים שזיהתה את המונח *Amurru* עם אזור הארץ הנושבת בקרבת חופו המזרחי של הים התיכון. התקופה האמורית בתולדות מסופוטמיה הייתה כאמור בת כארבע מאות שנה, מנפילת השושלת השלישית של אור עד קץ מלכות סַמְסוּדִי־תַנְנָה (1587-1995 לפנה"ס). הייתה זו אחת התקופות החשובות בתולדות המזרח הקרוב הקדום, והיא התקופה בה דן ספר זה.

מבחינה פוליטית התאפיינה התקופה האמורית במסופוטמיה בפיצול מדיני ובריבוי ממלכות, שרק מיעוטן הפכו למעצמות אזוריות. ובכל זאת, רוב הממלכות הללו חלשו על שטחים רחבים יותר מאלו של ערי המדינה השומריות בתקופה שלפני השושלת

²⁶ לתעתיק שמו של ח'מוֹרְפִי ראו לעיל, הערה 13.

²⁷ ההבחנה בין *palê Šulgi* "שושלת שולגִי", *palê Amurri* "שושלת האמורים" ו *palê Kašši* "שושלת הפְּשִׁים" מופיעה בחיבור האסטרונומי הידוע בשם MUL.APIN, "כוכב המחרשה", שגובש בצורתו הסופית בשליש הראשון של האלף הראשון לפנה"ס (הונגר ופינגרי 1989, עמ' 96, לוח II, טור ii, שורות 18-20).

²⁸ כיבוש בבל על-ידי מורְשִׁלִי א' נזכר הן ב"צוואת תְּלִיפִינוּ" והן בכרוניקה בבלית מאוחרת, מהאלף הראשון לפנה"ס (זינגר תשס"ט, עמ' 35; חודחבורה 2006, עמ' 230; גלאסנר 2004, עמ' 272-273, מס' 40, צד האחור, שורה 11).

²⁹ ון סטרס 1972, עמ' 66; כוגן 2002, עמ' 89. יש לשים לב לכך שהמונח *Amurru* בצורתו המאוחרת איבד את העיצור הסופי *m* שהתקיים בצורות הקדומות יותר *Amurru*/*Amurrum*, כחלק מהתופעה הכללית של נשילת העיצור *m* בסופי מילים באכדית החל מאמצע האלף השני לפנה"ס.

השלישית של אור.³⁰ הדבר המעניין בתקופה זו הוא שלמרות הפיצול הפוליטי הרב היו המרכזים האמוריים השונים שותפים לתפיסות חברתיות, תרבותיות ודתיות שאיחדו את הממלכות השונות ויצרו עולם אמורי, שהשתרע מהים התיכון ועד למפרץ הפרסי (או, כפי שהדבר נקרא באכדית: "מן הים העליון עד לים התחתון"), ומחצור שבגליל העליון עד אגן הדיאלה שממזרח לחידקל.

חוסר הגמוניה, או ריבוי מרכזי כוח אזוריים, היה עתיד להתקיים במסופוטמיה שנים רבות. במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס השתלטה ממלכת אשור על כל שטחי צפון מסופוטמיה, ואילו ממלכת בבל השתלטה מחדש על שטחי מסופוטמיה הדרומית. העימות בין ממלכות אשור ובבל נמשך, לסירוגין, מהמאה ה-13 עד המאה ה-7 לפנה"ס. במאות ה-8 עד ה-7 לפנה"ס הפכה אשור לממלכה הדומיננטית והטילה את מרותה על ממלכת בבל, אך לא הצליחה להשתלט עליה לגמרי. המצב הזה התהפך בשנים 614-609 לפנה"ס, כאשר הצליחה ממלכת בבל להביס את ממלכת אשור ולהחריב את עריה המרכזיות: את אשור ונינבה לגדות החידקל, ואת חרן בקרבת נהר הפליח בצפון-מזרח סוריה (כיום בדרום-מזרח טורקיה). בתקופה זו אוחדה מסופוטמיה לראשונה, מאז השושלת השלישית של אור, במסגרת מדינית אחת למשך כמה דורות, עד שבשנת 539 לפנה"ס נפלה גם ממלכת בבל לידי הממלכה הפרסית של כורש. מכל מקום, במשך כל האלף השני והשליש הראשון של האלף הראשון לפנה"ס התקיימה במסופוטמיה מערכת מורכבת של כוחות פוליטיים יריבים ובעלי ברית, מערכת לא יציבה ומשתנה תדיר.

בעוד המקרא מכנה את ארץ כנען, או את חלקיה השונים, "ארץ האמורים" (במדבר כא, לא; יהושע כד, ח; עמוס ב, י; ועוד), את מסופוטמיה במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס נכון יותר לכנות "ארץ האמורים", בריבוי. עם זאת, השושלות האמוריות השונות ששלטו בממלכות המסופוטמיות בתקופה זו הכירו, לפחות באופן חלקי, במוצאן המשותף ובהתחייבויות הדתיות (ואולי גם הפוליטיות) הנגזרות ממנו. מלכי השושלות ששלטו במסופוטמיה אף קיימו קשרים אמיצים, הן ברמה המדינית והן ברמה המשפחתית, עם שליטי הממלכות הגדולות בסוריה, ובראשן ממלכות ימח'ד (שמרזכה בעיר חלב) וקטנה (ששכנה בחלקן הדרומי של אגן נהר האורונטוס).

מבחינה תרבותית יצרה תקופת שלטון השושלות האמוריות במסופוטמיה עירוב בין התפיסות הדתיות, השפות והמנהגים שהביאו אתם האמורים מסוריה עם התפיסות

³⁰ גם לפני כינון השושלת השלישית של אור ידעה מסופוטמיה תקופה אחרת שבה הוקמה מסגרת מדינית שאיחדה את עריה השונות תחת שלטון אחד – שלטונה של שושלת אכד, אשר נוסדה על-ידי המלך סרגון סביב 2320 לפנה"ס והתמוטטה בימי נינו, שנשא למרבה האירוניה את השם שר-פלישרי ("מלך כל המלכים"), סביב 2180 לפנה"ס. אך גם ממלכת אכד וגם ממלכת אור היו מעצמות ששלטונן הקיף את כל מרכזיה העירוניים של מסופוטמיה, ובמשך רוב שנות קיומן הן לא נאלצו להתמודד עם ריבוי מרכזי כוח במסופוטמיה גופה (לסקירת תולדותיהן של הממלכות הללו, ראו ספייזר תשמ"ב, עמ' 125-128; פראנקה 1995; קליין 1995; וסטנהולץ 1999; זלאברגר 1999; פוסטר 2016).

הדתיות, השפות והמנהגים שמקורותיהם במסופוטמיה גופה. אמנם התרבות המסופוטמית התאפיינה מראשיתה בשילוב בין היסודות השומרניים שמקורם בדרום הארץ ליסודות השמיים שמקורם בצפונה (העיר אַפֶּד, שעל שמה נקראת השפה השמית של מסופוטמיה, האכדית, שכנה כנראה בקרבת בגדד המודרנית). על כן אפשר לכנות בצדק את התרבות המסופוטמית העתיקה "ציביליזציה שלובה"³¹. אך בעוד שהשילוב השומר-אכדי המשיך להתקיים בתרבות הזאת עד שנבלעה בתרבות המזרח ההלניסטי, סביב ראשית הספירה, היסודות האמוריים כמעט לא שרדו את סוף תקופת שלטונן של השושלות האמוריות.

***

ספר זה מבקש להציג בפני הקוראים סקירה רחבה אך תמציתית של ההיסטוריה המדינית של מסופוטמיה במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס. הוא מורכב משני חלקים. החלק הראשון מתאר את זירת ההתרחשויות: את גבולותיה הגיאוגרפיים, את האוכלוסיות השונות שחיו במרחב, ואת המסגרת הכרונולוגית של התקופה הנדונה. החלק השני עוסק בממלכות השונות שהתקיימו במסופוטמיה ובסוריה בעידן השושלות האמוריות.

הדיון בממלכות הללו מאורגן על בסיס כרונולוגי וגיאוגרפי כאחד. הוא מתחיל בממלכות הקדומות ביותר שקמו עם ירידת קרנה של השושלת השלישית של אור – ממלכות איסין (Isin) ולרסה (Larsa) – ומסתיים בממלכה שבה שלטה שושלת מלכים אמורית עד נקודת הזמן המאוחרת ביותר, היא ממלכת בבל. הואיל וממלכות איסין ולרסה שכנו בחלקו הדרומי של המישור המסופוטמי, מתחיל הדיון בחלקו השני של הספר באזור דרום מסופוטמיה, ממשיך בממלכות של אגן הדיאלה ואגני נהרות החידקל, החבור והפרת בצפון מסופוטמיה, ומתקדם אל ממלכות סוריה – ממלכת יַמְחִד (Yamhad) בצפון סוריה וממלכת קַטְנָה (Qatna) במרכז סוריה – ששלטה, ולו גם בעקיפין, גם באזורים מסוימים בדרומה. הדיון מסתיים בממלכת בבל, שאמנם שכנה במרכז המישור המסופוטמי, אך הישרדותה כממלכה אמורית עד לתקופה מאוחרת יחסית – ראשית המאה ה-16 לפנה"ס – מעניקה לה מעמד מיוחד בדיון ההיסטורי.

בשל הרצון להציג בפני הקורא תמונה היסטורית רחבה בחיבור בעל היקף מתקבל על הדעת, יוגבל הדיון בממלכות מסופוטמיה וסוריה לאלו מהן שנהגו בפרק זמן כלשהו ממעמד מדיני בכיר. לכלל זה שנקטנו יש שני יוצאים מן הכלל: ממלכת אשור בימי קיומה כעיר-ממלכה עצמאית (כלומר, לפני סיפוחה לממלכתו של המנהיג האמורי סמסי-אדו, שהקיפה את כל צפון מסופוטמיה, סביב 1800 לפנה"ס), וממלכת מַלְגִּיּוּם (Malgium) לגדות החידקל, מדרום-מזרח לממלכת אַשְׁנוּנָה (Ešnunna) שבאגן הדיאלה, שהייתה גדולה וחזקה בהרבה ממלגיום. הכללת ממלכת אשור בדיון נובעת

³¹ ספייזר תשמ"ב.

מחשיבותה במערך המסחרי של המזרח הקרוב ברבע הראשון של האלף השני לפנה"ס, והכללת ממלכת מלגיום באה להמחיש את מצבן של ממלכות קטנות שמצאו את עצמן בתווך בין מעצמות הנאבקות ביניהן על הבכורה האזורית. ממלכות אחרות שלא נהנו ממעמד מדיני בכיר, כגון פיסוריה (Kisurra), סיפּר (Sippar), פיש (Kiš) ודמרום (Damrum) במסופוטמיה, או אֶמָר (Emār) בצפון סוריה, נותרו מחוץ לדין, מלבד המקרים שבהם מילאו ממלכות אלה תפקיד כלשהו בתולדות הממלכות הבכורות מהן. בשל מגבלות ההיקף אין לנו אלא להפנות את הקורא המעוניין בקורותיהן של ממלכות קטנות אלה למחקרים לועזיים הנסבים עליהן.³²

ריבוי הממלכות שבהן דן הספר ומספרם הרב של השליטים ששלטו בכל אחת מהן משקף את מורכבות ההיסטוריה המדינית של מסופוטמיה בעידן השושלות האמוריות. כדי להקל על הקורא להבחין בין חלקיה השונים של תמונה מורכבת זו, יובא בתחילת כל קטע הדן בתקופתו של שליט מסוים שמו של אותו שליט בשוליים הימניים של העמוד.

כל פרקי הספר מכילים תרגומים של תעודות מסופוטמיות נבחרות הנוגעות לנושא הנדון. השתדלנו לבחור תעודות מסוגים שונים: רשימות כרונולוגיות, כתובות מלכים, חוזים, מכתבים ויצירות ספרות.³³ רוב התעודות המסופוטמיות, שנכתבו על-גבי לוחות טין, השתמרו בצורה פגומה, מי פחות ומי יותר. לעתים קרובות אפשר להשלים את הטקסט שנפגם על-סמך מקומות מקבילים בתעודה הרלוונטית עצמה, או בתעודות הדומות לה. בתרגומנו השלמנו את הטקסט הפגום, לרוב על-פי דעת החוקרים הקודמים שפרסמו את התעודות; אך במקרים מסוימים הצענו השלמות משלנו, בליווי הערות המסבירות את הטעמים לכך.

זוהי הפעם הראשונה שבה מוצגת סקירה כוללת של תולדות מסופוטמיה בתקופת השושלות האמוריות בפני הקורא העברי.³⁴ אנו מקווים כי קוראינו יגלו עניין בתקופה

³² לממלכת אֶמָר (ששמה, בתקופה הנדונה, מוכר גם בצורה אימָר, Imār), ראו דוראן 1990. לממלכת פיסוריה, ראו קינאסט 1978; זומרפלד 1983; חודריס 2009; טיבורובסקי 2012. לשאר הממלכות הקטנות הנזכרות כאן, שהתקיימו במאות ה-19 וה-20 לפנה"ס, ראו דה בור 2014. עמ' 115-156, 260-236.

³³ תעודות משפטיות וכלכליות מחיי היום-יום כמעט אינן נוגעות לענייני היסטוריה מדינית, ולכן תרומתן לדין בספר זה היא מוגבלת. עם זאת, במקומות מסוימים נביא תרגום מלא או חלקי של תעודות מעין אלה אם יש בהן כדי לתרום לנושא הנידון. כמו כן נתייחס לנוסחאות התאריך המופיעות בתעודות מחיי היום-יום, שכן נוסחאות אלה מכילות לעתים קרובות מידע היסטורי בעל ערך רב.

³⁴ עד עתה עסקו ספרים ומאמרים שנכתבו בעברית על ארץ בין הנהרות בעיקר בממלכה מסופוטמית אחת בתקופה האמורית: ממלכת מארי, שעיר בירתה (העיר מארי, כיום תל חרירי) שכנה על גדת הפרת התיכון, כ-15 ק"מ מצפון-מערב לגבול המודרני בין סוריה לעיראק. להתעניינותו המיוחדת של המחקר הישראלי בממלכת מארי יש שלוש סיבות עיקריות: המספר הרב של תעודות בכתב היתדות מהמאה ה-18 לפנה"ס שנמצאו בעיר מארי (כ-20,000 תעודות); קשרים עם העיר חצור בצפון ארץ-ישראל המשתקפים בתעודות מארי; והביטוי הבולט שמקבלים בתעודות מארי ביטויים שונים מחיי שבטים אמוריים, כאשר לאותו הווי שבטי יש זיקה ניכרת למסופר במקרא על השלבים

מרתקת זו וירצו להרחיב את ידיעותיהם על ארץ האמורים שבין החידקל לפרת, ובין הפרת לים התיכון, גם באמצעות מחקרים נוספים, המובאים ברשימה הביבליוגרפית בסוף הספר.

עידן השושלות האמוריות במסופוטמיה החל, כאמור, עם נפילת השושלת השלישית של אור. אין מתאים אפוא מלפתוח את דיוננו בתרגום יצירה ספרותית המנוסחת כמכתב, המשקפת את המצב המדיני בדרום מסופוטמיה בימיה האחרונים של שושלת זו. למרבה האירוניה אחרון מלכי אור, איביסיין, תולה כאן את תקוותו לגבור על אויבו המר, אישביארה מלך איסיין, בסיועם של האמורים. בסופו של דבר נחל איביסיין אכזבה מרה, ותקווה זו הסתיימה בהפיכת האמורים לגורם הפוליטי הדומיננטי במסופוטמיה.

מכתב ספרותי המיוחס לאיביסיין, אחרון מלכי השושלת השלישית של אור (הגרסה הקצרה)³⁵

(3-1) אָמור אל פּוּזוּרְנוּמוּשָׁה, (כך) אומר איביסיין מלךך :
 (5-4) מאז נשאתי אותך מ(שורות) הצבא ומיניתי אותך למושל פְּזֹלוּ, האם לא כיבדו אותך כל החילות פְּנַצִּיג שלי?
 (6) מדוע שלחת אֶלִי איש אחד (למסור) כדלהלן :
 (8-7) "אישביארה פנה אֶלִי, ואני – כאשר הוא יתקוף, אברח"
 (9) איך זה שאינך יודע מתי אישביארה ישיב את ארצו העוינת (למקומה)?
 (11-10) אתה (ו)גִירְבוּבוּ, מושל גִירְפֶּל – מדוע לא התייצבתם נגדו עם הצבא העומד לרשותכם?
 (12) להשיב את הארץ (העוינת) למקומה – ההוראה כעת ניתנה לכם.
 (14-13) בעבר, האל אַנְלִיל כבר שנה את שוֹמֶר ולכן הקים קוף מן ההר (ועשה אותנו) לרועה הארץ.
 (16-15) כעת אנליל נתן את המלוכה לאיש הסוחר בעשבים בעלי ריח רע, לאישביארה שאינו מזרע שוֹמֶר.
 (17) יתר על כן, אֶסִיפֶת האלים גמרה אומר להפיץ את שוֹמֶר (לכל רוח).
 (18) האב אנליל מסר את דבריו.
 (21-19) "כל עוד הוסגרה אור לאויב, אישביארה, איש מְאָרִי, יחריב את יסודותיה, ושוֹמֶר תימדד (בחבל) – כך הוא ציווה."

הקדומים בתולדות עם ישראל. מחקרים בולטים שפורסמו בעברית על אודות קורותיה של ממלכת מארי וזיקתן לראשית ישראל הם: מלמט תשכ"ג; מלמט תשל"ה; מלמט תשנ"א; ענבר תשמ"ה; ענבר תשס"ז. נוסף על כך, יש לציין את דיונו של חיים תדמור בת'מוֹרְפִי מלך בבל ובקורות מסופוטמיה בתקופתו (תדמור תשכ"ד). בספר זה נרחיב את הפרספקטיבה ההיסטורית לכל אזור מסופוטמיה וסוריה במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס, ונבסס את הדיון על ממצאי המחקר הערכניים של המאה הנוכחית.

³⁵ מהדורה מלאה של יצירה זו פורסמה עליידי מיכאלובסקי 2011, עמ' 463-471, מס' 24(A).

(23-22) אך אם מושלי הערים יתאספו (יחד), בדבר אנליל יפול אישבי־אָרָה.
(25-24) גם אם תסגיר את העיר לאויב (בעודך מתנהג) כמו ידיד, (האם חושב אתה) שאישבי־אָרָה לא יכיר בכך שאתה עבדי משכבר?
(28-26) כעת, הַשְׁלֵם (אתי), כדי ש(כל) דבר פשע יימחק (ו)יסולק, (ו)אנשיך יעבדו (בקציר) תבואתם.
(29) אתה, אל תקצור (בעצמך) ואל תמהר ללכת אלי.
(31-30) הוא, איש מְאָרִי עם מחשבות פראיות, כל יגיע אל העיר (שלך ו)כל ימשול עליה.
(34-32) כעת, אנליל העיר לעזרתי את הַאֲמֹרִים מן ההר. הם יסלקו את הַעֵיִלִּים ויתפסו את אישבי־אָרָה על־מנת להשיב את הארץ למקומה, כדי שהארץ תכיר בשלטונני(י).
(35) אנא, אתה (צ"ל : אתם), אל תתעלמו מדברי.